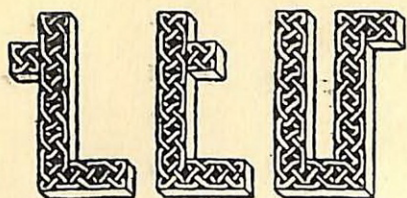

00 AUG 2010

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1.

1934

ՅՈՒՆԻԱՐ-ՓԵՏՐԻԱՐ

ԴՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԱՆՑԵԱՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

Չկայ աւելի տխուր ու ցաւալի ճակատագիր, քան այն ինչ ներկայացնում են երբեմնի նիւթապէս ու հողեպէս հարուստ և այժմ մեռած զաղթահայ կենտրոնները: Եթէ փառաւոր չէնքերի բեկորների ու աւերակների մէջ պտտելը անչափ թախիծ է առաջ բերում, աւելի դառն մտքեր է յարուցանում, երբ մարդ տեսնում է երբեմնի հոյակապ մշակոյթի փոխարէն՝ նոյն զաղթավայրի այլասերումը, ուժացումն ու քայքայումը: Ո՞ւր է նախկին տնտեսապէս բարգաւաճ ու մշակոյթի բարձր աստիճանին հասած Լեհաստանի հայութիւնը իր փառաւոր եկեղեցական չէնքերով, ուսումնարաններով եւ մինչեւ իսկ դպրոցում չինած առաջին հայ թատրոնական բեմով (1668թ.): Ո՞ւր է Ռումանիայի, Հունգարիայի, Նոր-Ջուղայի, Մադրասի, Կալիաթայի հայ դպրութիւններով հարուստ տնտեսական ու մտաւոր կեանքը՝ տպարաններով, ընկերութիւններով եւ հայ առաջին լրագրով: Ի՞նչ մնաց Ղրիմի փառաւոր զաղթահայութիւնից, որ մի քանի դար ծաղկեցրեց ու չէնցրեց թերակղզին եւ ա՛յնքան նշանակութիւն ու բարոյական ոյժ ստացաւ, որ միջին դարերում երոպացիներից կոչւեց *Arménia Maritima* (Ծովային Հայաստան): Բոլոր այդ վայրերը երբեմն ունէին հայաչափ ու հայախօս քաղաքներ ու գիւղեր, հայ գիւղացիութիւն, հայ արհեստաւոր դաս, ցամաքային ու ծովային վաճառականութիւն, բազմաթիւ խանութներ, շտեմարաններ, հոյակապ եկեղեցիներ, վանքեր, վարժարաններ: Այս բոլորի փոխարէն այսօր տեսնում ենք երբեմն հպարտ ցեղի օտարացած, անհարազատ

576

500-2001

ու անհայախօս թշառ բեկորներ, ամայի ու տխուր շէնքեր, օտարի ձեռքը անցած հարուստ կալածներ :

Համարեա միշտ կրկնւել է պատմական միեւնոյն երեւոյթը . հայ գաղութը հասնելով իր զօրութեան բարձր դարգացման շրջանին՝ ընկել է արտաքին ուժերի հարւածի տակ եւ բնազդօրէն մի պահ դիմադրելուց յետոյ, նահանջել կամ խորտակւել է ստացած հարւածի ծանրութիւնից :

Անշուշտ, արտաքին վտանգը տարբեր միջավայրերում եղել է տարբեր . հայ գաղութի յառաջացման գլխաւոր խոչընդոտ հանգիսացել է նախ եւ առաջ օտար բիրտ ոյժը, դրսից եկած հորդանքի բռնութիւնը, աւերն ու տիրապետութեան տենչը : Նոյնքան մեծ բացասական դործօն է եղել եւ շրջապատի օտարազգի աւելի հարուստ մշակոյթը եւ տիրող պետութեան ընդգրկած քաղաքականութիւնը : Յաճախ հայ գաղութը տարրալուծող օտար ոյժը եղել է անտեսանելի . նա թափանցել է անզգալի կերպով հայ գաղութի հոգեկան կեանքի հեռաւոր շերտերը ու բոյն դնելով այնտեղ՝ կամաց-կամաց, առանց նկատելու, կատարել է այլասերման եւ օտարացման դործը . իրերի բերմամբ հայ գաղութը ընկնելով օտար միջավայր՝ սկզբում կարողացել է ծաղկեցնել իր հոգեկան ու նիւթական հանճարը, ազգային մշակոյթն ու ցեղային լաւ յատկութիւնները, բայց յետոյ, ժամանակի ընթացքում, անզօր օտար եւ հարուստ մշակոյթի հանդէպ, այլ եւ զրկւած սեփական ազգի մշտական բարոյական ու նիւթական օգնութիւնից՝ կորցրել է իր ուրոյն դէմքն ու առանձնապատկութիւնները :

Անշուշտ, այս երեւոյթը չի պատահել մի քանի տարւայ մէջ : Ազգային փոքր եւ օտար մեծ մշակոյթների միջեւ մղուող խուլ, անտեսանելի, բայց յամառ ու յարատեւ պայքարը շատ անգամ տեւել է տասնեակ տարիներ : Յաճախ երկու տարբեր մշակոյթները՝ ազգայինն ու օտարը ապրել ու զարգացել են զուգընթացաբար, առանց արտաքուստ իրար յղթելու : Բայց երբ ազգայինը կտրւել է մայր հողից, չի պաշտպանւել ու սնունդ չի ստացել, իսկ օտար մշակոյթը, ընդհակառակը, յենւած պետականութեան ու տնտեսական ոյժի վրա՝ աւելի ու աւելի զօրացել եւ զարգացել է, անխուսափելիօրէն աւելի թոյլ հայ մշակոյթը տեղի է տւել ուժեղի առջեւ կամ ձուլւել է նրա հետ : Բնութեան մէջ շատ անգամ ստորերկրեայ մեծ եւ փոքր ջրերը ամբողջ դարեր հոսում են կողք-կողքի առանց խառնուելու, բայց մէկ էլ, բնութեան օրէնքների ազդեցութեան տակ, հոսանքներն միմեանցից բաժանող հողաշերտը պատառւում է եւ աւելի ուժեղ հոսանքը կլանում է միւսին : Նման վիճակի են ենթարկւել եւ

Ռուսաստանի հայ դադթաւայրերը՝ Պետերբուրգ, Մոսկւա, Աստրա-
խան, Ղզլար, Ղրիմ, իսկ վերջերս նաեւ՝ աղգային հոյակապ մշա-
կոյթով հարուստ Նոր-Նախիջևանը:

Ռուսահայ մշակոյթի զարգացումը զարմանալի ուղիներով է
ընթացել: Դեռ Թիֆլիսը, Երեւանն ու Էջմիածինը հայ հոգեւոր կեան-
քի կենտրոններ չէին դարձել, որ ռուսահայ մշակոյթը հիմնեց եւ
ամրացաւ լայնածաւալ Ռուսաստանի հայ դադթաւայրերում: Մինչ
Հայաստանը դեռ սլտաւ էր խաւարով ու տղիտութեամբ, այստեղ
ծագեց ու զարգացաւ հայ մշակոյթը: Այստեղ է որ հայ մտաւորա-
կանութիւնը արծարծեց աղգային նոր դադաւարներ՝ աշխարհաբառի
խնդիր, աշխարհիկ կենցաղ, համայնքի իրաւական հարցեր: Այստեղ
ծնունդ առին աղգային մեծ դէմքեր, հայ ճեմարաններ, հայրենասէր
բարերարներ ու մեկենասներ, աշխարհաբար նոր լեզւի քարոզիչներ,
հետադայ սերունդների աղգային եւ մարդկային բարձր դադաւարների
առաջին գիտակից կերտողներ ու դարբնողներ:

Հայրենիքից հեռու հաստատուած այս դադութների թւում
առանձնայատուկ եւ մեծ տեղ է դրաւել Նոր-Նախիջևանը, որ աւելի
քան հարիւր յիսուն տարիներ ամրացել եւ ապրում է հարաւային Ռու-
սաստանի Դոն գետի աջ ափին: Նրա պատմութիւնը յայտնի է: Գաղ-
թած Շիրակ դաւառից, Բագրատունիների անկումից յետոյ, հայու-
թեան այս մասը մի քնի դար ապրեց ու ծաղկեցրեց Ղրիմ թերա-
կդղին՝ պահելով իր նախնիքների լեզուն, կրօնն ու աղգային սովո-
րութիւնները: Եւ 1779թ. Յովսէփ արք. Արղութեանի նախաձեռնու-
թեամբ եւ «քրիստոնեայ պետութեան» թաղուհու օգնութեամբ, կա-
րելի է ասել ըոնի, դաղթեց ու հաստատուեց Հարաւային Ռուսաստանի
դաշտերում, Դոնի եղերքին, հիմնելով Նոր-Նախիջևան քաղաքն ու
հինգ զուտ հայաբնակ գիւղեր (Մեծ Սալա, Չալթըր, Փոքր Սալա,
Թոփթի եւ Սուրբ Կարապետ կամ Նիսիւթա)*: Ռուս պետութիւնը,
կամենալով սիրաշահել, նւիրեց նրանց 200 հազար հեկտարից աւելի
հարուստ հող եւ արօտավայրեր, ինչպէս նաեւ քաղաքացիական
լայն արտօնութիւններ (հայ դատարան, հայ քաղաքային վարչու-
թիւն, անկախ պետութիւնից հոգեւոր կառավարութիւն, ազատու-
թիւն գինւորագրութիւնից եւ այլն):

Նոր դադթաւայրում այս ժիր եւ առոյգ բնակչութեան նիւթա-
կան ու հոգեւոր մշակոյթի զարգացումը ընթացաւ արագ քայլերով:

*) Հետագային այս հինգ գիւղերին աւելացան Սամբէֆ աւանը
եւ Սուրբ Խաչ աւանը՝ համաձայն վանքի կողմից:

Շինեցին քարէ տներ՝ մասնաւոր և հանրային պէտքերի համար, մի քանի հատ հոյակապ եկեղեցիներ. ստեղծեց ընտրովի հայ վարչութիւն՝ դատաստանական եւ քաղաքային «հասարակի» (հանրութեան) դործերի համար, հոգեւոր կառավարութիւն, ուսումնարան, վանք ու տպարան, իսկ հետագային՝ նաեւ թատրոն: Հողի մեծ մասը ժողովուրդը յատկացրեց ցորենի ու կաթնատնտեսութեան զարգացման: Քաղաքում ծնունդ առին բազմաթիւ արհեստանոցներ ու խանութներ, որոնց արտադրած տեղային ապրանքները լայն հռչակ ստացան Ռուսաստանի հեռաւոր անկիւններում: Ռուս եւ կողաք վաճառականները այցելում էին Նոր-Նախիջեւան, որպէս արեւելեան ապրանքների կենտրոնատեղի: Լայն համբաւ ստացաւ եւ հայ գլղացիների արտադրած ցորենը՝ արտածւելով մինչեւ Մարսէյլ, որտեղի վաճառականները յատուկ անուն էին տւել նրան՝ «*blé arménien de Tchaltir*» (Չալթըրի հայկական ցորեն): Ոչխարի իւղն ու բուրդը արտահանւում էր հայկական նաւերով Սեւ ծովի ափերը եւ այլ վայրեր, իսկ այնտեղից ներածւում էին զանազան ապրանքներ:

Բնականաբար, տնտեսական բարգաւաճման զուգընթաց մեծ թափով զարգանում էր եւ հոգեւոր կեանքը: Նոր-Նախիջեւանից 6-7 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրա, հայ գիւղերի ճանապարհին, մի բարձր բլուրի կատարին, կառուցւել էր Ս. Խաչ վանքը՝ երկդասեան դպրոցով ու տպարանով: Արդէն 1793թ., երբ ղեռ. ամբողջ Անդրկովկասում չկար հայկական տպարան, Նոր-Նախիջեւանցիք մեծ զոհողութեամբ Ամսթերդամից բերել էին տւել հայերէն տառեր ու մամուլ եւ հիմնել ուսսահայոց, ժամանակագրական կարգով, երկրորդ տպարանը*), ուր տպւեցին ոչ միայն շարականներ ու սաղմոսներ, այլ եւ հայ-թիւրք լեզւի բառարան ու «Տելեմաք»ի զբարար թարգմանութիւնը: Այդ տպարանում տպւեցին Սերովրէ վարժապետի (հետագայում Սերովրէ Պատկանեան) գրած ու մեծ ժողովրդակա-նութիւն ստացած շարականները:

*) 1783թ. ջուղայեցի Գրիգոր Խալդարեանը հայկական տպարան հիմնեց Պետերբուրգում, ուր լոյս տեսան մի շարք հայերէն գրքեր, ի շարս որոց եւ Եղիշէի պատմութիւնը գեղեցիկ տպագրութեամբ: 1788թ. այդ տպարանը փոխադրեց Նոր-Նախիջեւանի Սուրբ Խաչ վանքը, ուր տպագրւեցին մի շարք արժէքաւոր գործեր: Ս. Խաչից տպարանը տեղափոխեց Հաշտարիսան: Այս երեք վայրերում հրատարակւեցին 20ից աւելի հայերէն գրաքար գրքեր, կրօնա-բարոյական եւ պատմական բովանդակութեամբ: ԽՄԲ.

Այս Սերովբէ վարժապետի ազդեցութիւնը Նոր-Նախիջևանի մշակութային կեանքի վրա եղաւ մեծ եւ անջնջելի: Սրա նախնիքը 16րդ դարում Կարինից գաղթել էին Պոլիս: Ինքը Սերովբէն կրթութիւն էր ստացել Վենետիկում Մխիթարեան հայրերի մօտ: Իր մտաւոր պահանջներին համապատասխան հանգիստ մթնոլորտ չգտնելով՝ անցել էր Էջմիածին ու Թիֆլիս, իսկ այնտեղից՝ Նոր-Նախիջևան: Հայկաբան, ուսումնասէր ու բանաստեղծ՝ ձանձրացել էր կրօնաւորների երկպառակութիւններից եւ երազում էր նւիրել բանաստեղծութեան ու ուսուցչութեան եւ տենչում էր իր գրածները տպագրութեան տալ: Սերովբէ վարժապետ Պատկանեանից է սկսում Նոր-Նախիջևանի հայ մտաւորականների, հայկաբանների ու հանրային գործիչների երկար շարքը:

Սերովբէի որդին էր Գարրիէլ քահանայ Պատկանեանը, նոյնպէս մանկավարժ, հմուտ դրաբաւագէտ եւ հարուստ երեւակայութեամբ օժտւած բանաստեղծ, որ թողեց մօտ հինգ հատոր դրաբար բանաստեղծական երկեր, գլխաւորապէս հայ գիւցաղնական ու պատմական կեանքից գրւած քերթւածներ: Գարրիէլի ազդեցութիւնը իր հայրենի քաղաքի մտաւոր կեանքի վրա շատ մեծ էր, բայց աւելի մեծ եղաւ նրա որդու՝ Ռաֆայէլի (Գամառ-Քաթիպայի) ազդեցութիւնն ու նշանակութիւնը ոչ միայն Նոր-Նախիջևանի, այլ եւ ամբողջ հայ ազգի մշակութային կեանքի զարգացման հարցում: Մեծ էր նոյնպէս Սերովբէ վարժապետի միւս թոռ՝ Քերովբէ Պատկանեանի դերն ու տեղը հայ մշակոյթի համար: Սա արեւելագէտ եւ հայկաբան էր ու հռչակեց որպէս գիտնական ու Պետերբուրգի արքունական համալսարանի ուսուցչապետ:

Սերովբէի երրորդ որդին՝ Միքայէլ Պատկանեանը Թիֆլիս էր տեղափոխւել նորակառոյց Ներսիսեան դպրոցի ուսուցչութեան պաշտօնով: Այդ Միքայէլն էր, որ յիանական թւականներին գրեց Թիֆլիսի իրական կեանքից վերցրած կատակերգութիւններ, Թիֆլի-

*) Աւելորդ չեմք համարում այստեղ յիշատակել եւ «Սարգիս Տիգրանեանց Նոր Նախիջևանցի» բանասէրին, որ 1832թ. հրատարակեց գրաբար մի շատ լուրջ ուսումնասիրութիւն քառորդի մասին (բեմի ու քառորդական արւեստի վերլուծումը. մանրամասն տեղեկութիւն հին յունաց, անգլիական, սպանական, ֆրանսական ու գերմանական քառերագիրների հեղինակութիւնների մասին). եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ այդ գիրքը տպւած է 1832 թւին, կարելի է ասել, որ իր լուրջ բովանդակութեամբ ու վերլուծման եղանակով իր տեսակի գլուխ գործոց է հայ գրականութեան մէջ:

սի բարբառով, որ կատարեալ նորութիւն էր հայ գրականութեան համար: Նրա օգնութեամբ դպրոցի բեմի վրա աչակերտները տալիս էին հայերէն թատրոնական ներկայացումներ:

Սերովբէից յետոյ, որ տեղափոխեց Աստրախան ու այնտեղի հոգեւոր դպրոցն էր ղեկավարում, Նոր-Նախիջևեանի մշակութային կեանքին մղում տուողը եղան Յարութիւն վարդապետ Ալամտարեանը (բանաստեղծ եւ հայրենասէր) եւ Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանը: Վերջինս բացել էր մասնաւոր դպրոց եւ յատկապէս զբաղւում էր հայերէնի (գրաբար) դասաւանդութեամբ: Նրա վարժարանից դուրս եկան Ռափայէլ Պատկանեան, Միքայէլ Նալբանդեանց, Խաչէզեան, Ան. Սուլթան-Շահ եւ ուրիշներ:

Նոր-Նախիջևեանի մտաւոր կեանքի հռչակը այնքան մեծ էր, որ քառասնական թւականներին Թիֆլիսից գլխում են այնտեղ եւ ինդրում Գաբրիէլ ք. Պատկանեանին՝ «Թողնել փոքրիկ Հայաստանը» եւ ստանձնել Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցի վերատեսչութեան պաշտօնը: Գաբրիէլը տեղափոխւում է Թիֆլիս, որտեղ բացի տեսչութիւնից հիմնում է նաեւ «Արարատ» ամսագիրը, որի մէջ բացի իր գրաբար բանաստեղծութիւններից ղետեղում է իր պատանի որդու՝ Ռափայէլի առաջին աշխարհաբար ոտանաւորները:

Յիսնական թւականներին Նոր-Նախիջևեանի մշակութային կեանքն այնքան մեծ քայլեր էր արել, որ երիտասարդ սերնդի մէջ արդէն ծնունդ էր առել հանրային շահերի պաշտպանութեան դադափարը եւ առաջ էին եկել հասարակական շերտաւորումներ. քաղաքի գիտակից խաւերը բաժանւել էին երկու հոսանքի՝ «խաւարամիտներին» (Խալիպեան – Այվազովսքիի ղեկավարութեամբ) եւ «յառաջադիմականներին»: Այս վերջիններին ոգեւորողն ու ղեկավարն էր «Հիւսիսափայլ»ի աշխատակից երիտասարդ Միքայէլ Նալբանդեանցը, որ Նոր-Նախիջևեանից փոխադրւել էր Մոսկւա:

Նոր սերնդի ամենամեծ մտահոգութիւնն էր՝ հիմնել Նոր-Նախիջևեանում հայկական միջնակարգ դպրոց պետական իրաւունքներով, Մոսկւայի Լազարեան ձեմարանի որակով ու նշանակութեամբ: Նոր սերնդի գիտակից անդամները ազօտ կերպով զգում էին արդէն, որ եթէ հայութիւնը թողնուի իր ճակատագրին՝ տեղական մանր-մունր շահերի մէջ ընկղմւած, անկարող կը լինի իր ազգային դէմքը պահպանել եւ մի 20-30 տարիներից յետոյ կօտարանայ ու կը կորչի հայութեան համար: «Հարկաւոր են հայ վարժարաններ»՝ այդ էր նշանաբանը ամենքի բերանին:

Ուժացման եւ օտարացման հանգէպ ամենաուժեղ զէնքն էր — «յառաջդիմականները» համոզմամբ — լաւ դըւած հայ վարժարանը: Մի գործ, որի համար անհրաժեշտ էին մեծ գումարներ, մօտաւորապէս այն չափով, ինչ չափով որ Լազարեանները թողել էին Լազարեան ձեմարանի ասպհովութեան ու բարդաւածման համար: Բայց այդ գումարները Նոր-Նախիջևանում պակասում էին կամ չէին գտնուում: Եւ ահա Մ. Նալբանդեանցը նախաձեռնում է իր յայտնի ճանապարհորդութիւնը դէպի Հնդկաստան՝ ազատելու համար այն մեծ գումարները, որ վաթսուոն տարի առաջ կտակել էին Հնդկաստանցի երկու հայ բարերարներ յօգուտ նորահաստատ Նոր-Նախիջևան քաղաքի ու հայ հասարակութեան: Անպատմելի դժուարութիւնների դնով Մ. Նալբանդեանցը յաջողեց ստանալ արդէն կորած համարւած գումարների մեծ մասը, որ հետագային յատկացւեց Ն. Նախիջևանի միջնակարգ դպրոցին:

Մինչեւ վաթսուեանի թւականների սկզբները Նոր-Նախիջևանն արդէն պայտրաստ ունէր տասնեակ համալսարանաւարտ հայ երիտասարդներ, որոնցից յատկապէս երկուսը՝ Մ. Նալբանդեանցն ու Թ. Պատկանեանը համադրային համբաւ ստացան: Այս երկու մեծ հայրենասէրների մտքերն ու զգացմունքները թափանցեցին աւելի ու աւելի լայն խաւեր ու հայկական հեռաւոր վայրեր: Վաթսուեանի թւականներից հայ գիրքը, հայ վարժատունը, հայ լրագիրն ու, մանաւանդ, հայ հայրենիքը՝ հայ դադթավայրերի մշակութային ուրոյն գործունէութեան ծրագրերն էին կաղմում: Նոր-Նախիջևանից եկած բարոյական ազդեցութիւնները այս հարցում անվիճելի են:

Մ. Նալբանդեանցի ողբերգական մահից յետոյ, երբ ինչ-ինչ պատճառներով դեռ չէր բացւել ծրագրւած միջնակարգ վարժարանը, Թ. Պատկանեանը ահադին եռանդով նւիրւեց մանկավարժական գործունէութեան. նա Նոր-Նախիջևանում հիմնեց «տղայոց եւ աղջկանց օրինաւոր վարժատուն», իսկ նրա կինը՝ «առաջին հայ մանկապարտէզը»: Ռուսահայութեան համար նոր էր մանկապարտէզի դադափարը. Պատկանեան ամուսինները դեռ վաթսուեանի թւականների հասկացել էին, որ «երեսային ամենափոքր հասակից անհրաժեշտ է սովորեցնել հայերէն երգեր, հայ հեքիաթներ, աղբային խաղեր ու աւանդութիւններ»:

Որքան էլ առողջ հողի վրա հիմնւած լինէր Նոր-Նախիջևանի մշակոյթը, բայց եւ այնպէս՝ շրջապատւած ուռա օրէց օր հարստացող մշակոյթով, ապա եւ Ռուսաստանի յառաջընթաց տնտեսական

ու քաղաքական կեանքով՝ կղզիացած այս փոքրիկ գաղութը ամէն քայլափոխին ենթարկուած էր օտար մշակոյթի «հրապոյրին»։ Պէտք էր մեծ ճիգ թափել եւ «Հայը Հայ պահելու» յարատեւ քաղաքականութիւն գործածել տիրող պետական օրէնքների վերաբերմամբ՝ զուտ կրթական-մշակութային ասպարիզով։ Եւ Ռ. Պատկանեան ձեռք ձեռքի տւած մի տասնեակ մտաւորականների հետ վճռում են գործել Հայ մշակութային կեանքի տարբեր ճիւղերում, երազում են «Նոր Նախընթաց» հայութեան մէջ պահել զոնէ յիսուն-վաթսուն տարի եւս, մինչեւ որ հասնեն, ո՞վ գիտէ, աւելի բարեպատեհ պայմաններ Հայ ազգի համար»։

Արդարեւ, բանաստեղծի կողքին հանրային ասպարէզ են իջնում մի շարք երիտասարդ նախիջեւանցիներ, որոնք արդէն որոշ անուն ունէին՝ Բժ. Ան. Սուլթան-Շահ (աշխատակից «Հիւսիսափայլ»ի եւ հեղինակ երգիծական «Լուսաւորեալք» կատակերգութեան), Բժ. Յ. Բերբերեան՝ նոյնպէս աշխատակից «Հիւսիսափայլ»ի եւ հեղինակ դեռ 1858 թւականից «Առջին Հայ Աշխարհարար Այբուբենարանի», Գ. Տէր-Գրիգորեան՝ իրաւագէտ եւ հայ երգերի թարգմանիչ ու տարածող եւրոպական ճայնանշաններով, ինչպէս եւ իտալական օպերաների թարգմանիչ եւ հրատարակող, Գէորգ Խաչատրեան՝ հայագէտ եւ մանկավարժ Ա. Խաչզեւան՝ Դորպատի նախկին ուսանող եւ հրատարակիչ հայ երգերի, երիտասարդ քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետեան՝ մեկենաս «Հիւսիսափայլ»ի, սիրահար հայ թատրոնի, որ իր սեփական թատրոնական շէնքը նւիրեց հայ բեմին եւ Պոլսից Ծասուլաճեանի դերասանական խումբը բերել տւեց։ Այդ խմբի հետ եկաւ եւ երիտասարդ դերասան Պետ. Աղամեանը, որ դեռ կատակերգական դերեր էր խաղում, եւ միայն տաս տարի յետոյ պիտի հռչակէր որպէս բեմական հանճար։ Նախիջեւանցի երիտասարդների թւումն էր նոյնպէս եւ Քերովբէ Պատկանեանը, որ յատկապէս ուսումնասիրել էր իր հայրենի բարբառը եւ ներկայացրել արքունական համալսարանին, որպէս գիտական շարադրութիւն։ Հետագային նա նշանակեց ուսուցչապետ նոյն համալսարանի արեւելագիտական ճիւղում։ Նա էր, որ համոզեց իր հօրեղբօր որդի Ռ. Պատկանեանին գրել Նոր Նախիջեւանի բարբառով ժողովրդին մատչելի պատմութիւններ ու ոտանաւորներ իրական կեանքից։ Երիտասարդ գործիչների թւումն էր նոյնպէս եւ Գ. Դողդոխեանը («Ծիծեռնակ»ի հեղինակը), որ քիչ ժամանակ Նոր-Նախիջեւանում ուսուցչութիւն անելուց յետոյ, ընդ-միջո տեղափոխեց Ղրիմ մանկավարժական պաշտօնով։ Կային եւ

ուրիշ դէմքեր*) : Ու սրանց ամենքի մտահոգութիւնն էր՝ հասնող սերնդին «հայկական միջնորոտ պատրաստել», եւ ամենքի հոգածութեան առարկան էր՝ գտնել միջոցներ, որ կղզիացած գաղութի հայութիւնը չխեղդէր օտար ջրերում :

Հայրենիքից հեռու ամրացած հայութեան այս մտաւորականութեան գործունէութիւնը մերթ թուլանում, մերթ բարձրանում էր մինչեւ փարոս եւ վերածւում էր հասարակական բուռն պայքարի, որ տարւում էր երկու ճակատի վրա. մէկը ներքին՝ «խաւարամիտներին» դէմ, միւսը արտաքին՝ օտար կենցաղի, օտար լեզուի ներմուծման դէմ : Ժամանակի ընթացքում յաղթութիւնը առաջինների դէմ եղաւ կատարեալ, բայց «խաւարամիտներին» պարտուելով՝ գաղութի ներքին երկպառակութիւնը չէր վերջանում : Ինչպէս միշտ՝ ներքին պառակտումները հանրութեան մէջ զարգացնում էին անտարբերութեան ոգին ու բարոյական քայքայում, իսկ վերջինս, իր հերթին, պարարտ հող էր ներկայացնում գաղութահայի օտարացման համար :

Յօթանասնական թւականների ուսում-թիւրքական պատերազմը ուժգնօրէն ցնցեց հայ հանրային միտքը ամէն տեղ, բնականաբար, եւ Նոր-Նախիջևանում : «Ազատ Երգեր»ի հեղինակը, որի խօսքը պատգամ էր հայութեան համար, ապրում է Նոր Նախիջևանում եւ այդ փաստն ինքնին ազդում էր իր համաքաղաքացիների հայրենասիրական զգացմունքի վրա : Այդ տարիներից սկսած Նոր-Նախիջևանցին թէեւ իր ազգային ապահովութիւնը փնտրում էր ընդհանուր հայութեան կեանքում, բայց երբեք աչքից չէր թողնում այն համոզումը, թէ իր սեփական մշակոյթով պիտի կարողանար դիմադրել «օտարի խաղաղ բնաջնջման քաղաքականութեան» : Այդ շրջանից՝ մէկը միւսի յետեւից սկսւում են բացւել զանազան անւան տակ («Բարեգործական», «Մարդասիրական», «Հայունհաց») ընկերութիւններ, որոնց ղեկավար նպատակն էր ընթերցանութեան, կրթութեան ու հայ լեզուի տարածման ու ամրացման հարցը : Բժ. Տիգրանեանը, որ իր մեծ կարողութիւնը կտակել էր Գէորգեան ձեմարանին, հրատարակում է «Առածք, ասացեալք և սովորութիւնք Ն. Նախիջևանոյ» գիրքը ու ձրի բաժանում իր համաքաղաքացիներին : Ժամի երէցփոխները իրար հետ մրցելով՝ հրաւիրում են «դրսեցի ուսեալ ու ազգասէր վարդապետներ» — եկեղեցու մէջ կիրակի ու տօն օրերը

*) Նոր Նախիջևանից կովկաս գաղթած ու այնտեղ գործող Պետրոս Սիմէոնեան («Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիրը), յայտնի գրող եւ մանկավարժ Փիլիպ. Վարդանեանը :

«ազգային քարոզներ» խօսելու համար (Մամբրէ, Կիւրեղ եւ այլ քարոզիչ վարդապետներ) : Հիմնւում է «Թատրոնական Արեւստը Սիւրողներէ Ընկերութիւն»ը, եւ հրաւիրւում է Պետրոս Աղամեանը, որ երեք ձմեռ մնալով Նոր Նախիջեւանում՝ ահագին զարկ է տալիս գեղարւեստական կրթութեան եւ հայ լեզւի տարածման գործին : Նոր-Նախիջեւանի դաղութը շնորհիւ իր արեւմտահայ լեզւին, հեշտութեամբ հասկանում էր-թրքահային եւ սիրում էր նրան, բայց յաճախ շփուելով կովկասահայութեան հետ՝ հասկանում էր, որ հայրենիքը սկսւում է Արարատի ստորոտներից ու Մշոյ սուլթան Սբ. Կարապետից :

Իր պահած ազգային ու տեղային սովորութիւններից ու աւանդութիւններից նոր-Նախիջեւանցին սիրում էր առանձնապէս հետեւեալները. կտրիճները ձի էին նստում եւ ուխտ դնում Սուրբ Կարապետ՝ անցնելով Թիֆլիս, Երեւան ու Էջմիածին : Ճանապարհորդութիւնը տեւում էր 2-3 ամիս : Վերադառնալուց յետոյ պսակւում էին իրենց ընտրած աղջիկների հետ : Այդ սովորութիւնը առիթ էր տալիս ի մօտոյ ծանօթանալու Կովկասի ու Հայաստանի հայկաթեան եւ մշտական բարոյական կապ հաստատել հայրենիքի հետ :

Մեծ գուրդուրանք էր ցոյց տալիս Նոր-Նախիջեւանցին Վարդանանց տօնին ու Վարդան Մամիկոնեանի անձնաւորութեան. հանդէսները ու ներկայացումները վարժարաններում ու Թատրոնում Վարդան Մամիկոնեանի կեանքից ամէն տարի խուռն բաղմութիւն էին բերում : Կար եւ մի այլ հին սովորութիւն, որ մեծերի աջակցութեամբ երեսնաներն էին գործածում. աշնան ամիսներին փոքր տըղայք «սախախուշի», «պիւլպիւլ» եւ այլ երգող թռչնիկներ էին բռնում եւ պահում էին վանդակներում : Երբ զաւր էր դարունը, Զատիկի առաւօտը, դուրս էին հանում վանդակը եւ թռչուններին ազատութիւն տալիս : Վանդակի դռները բանալիս՝ տղայքը ասում էին. «Դէ՛, դնա՛ ծիծեռնակ, ծնած տեղդ Աշտարակ», իսկ մեծ հայրը կամ մեծ մայրը շնջում էր. «Աղատեա զմեզ մարդասէրն Աստւած» :

Այս հին սովորութիւնը, մանաւանդ, ամուր պահպանւում էր Մ. Նալբանդեանցի ընկերների ընտանիքում, երեւի կամենալով յիշել մեծ հայրենասէրի բանտարկութիւնը՝ մտաբերելով, որ նա եղել է ազատութեան երգիչը :

Նոր-Նախիջեւանի դաղութի լայն խաւերի ազգային տօներն էին. «Վարթեւորը», «Վիճակի օրը», «խաղող օրհնէնքը», «կաղանդը», «Տէր Մեղան», «Լուսաւորիչի օրը» եւ այլն : Իննսնական եւ յաջորդ ինը հարիւր թւականներին Նոր-Նախի-

ջեւանի նոր սերունդն էր ասպարէզ իջել: Սրա գիտակից անդամներն արդէն տեսնում էին հայութեան ուրիշ եւ հեռաւոր հորիզոններ. ոչ միայն հայրենիքի ազատութեան աղօտ հարցն էր դրւած նրանց առջեւ, այլ եւ նրա կատարեալ անկախութեան անհրաժեշտութիւնը: Ամբողջում էր նոյնպէս եւ այն միտքը, թէ մօտակայ ասպագայում կազատւի ոչ միայն թիւրքահայաստանը իր քաղաքական լծից, այլ եւ ոռոսահայ գաղութները՝ օտարացումից: Նոր-Նախիջևան քաղաքը այդ ժամանակները ունէր 30 հազար բնակիչ, որի միայն երկու-երրորդ մասը հայեր էին: Շնորհիւ այն բանի, որ Հայկական Հարցը դարձել էր օրւայ հրատապ խնդիրը, Նոր-Նախիջևանի գաղութն եւս իրեն զգում էր աւելի սերտօրէն կապւած հայ ազգի, Հայրենիքի ու հայութեան գաղափարի հետ: Քաղաքի ղեկավարութիւնը դեռ հայերի ձեռքին էր. քաղաքային վարչութիւն եւ խորհուրդ, քաղաքապետը, բաղմամբիւ ընկերութիւններ՝ դրամատուն, հրատարակչական, արւեստագիտական եւ այլն՝ հայերի ձեռքին էին եւ հայերն էին այդ կազմակերպութիւնների նախաձեռնողը, ստեղծողը, կառավարողն ու շէնացնողը: Այդ շրջանին եւ հետագայ քսան տարիների ընթացքում հայ կեանքի զանազան ճիւղերում գործող բաղմամբիւ երիտասարդներ դուրս եկան: Նշմարելին այն էր, որ սրանք կապւած էին տարբեր քաղաքական հոսանքների հետ, բայց մշակոյթի ասպարէզում գործում էին համերաշխ:

Բաւական է յիշել հետեւեալ անունները՝ հանրային գործիչներ ու գրողներ՝ Գէորգ Զուբար, Մինաս Բերբերեան, Գր. Զալխուշեան, Ա. Զամինեան, Ալ. Մեսսնիկեան, արւեստագէտներ՝ Կուսիկեան, Արրահամեան, Գր. Շիլթեան, աւագ. Ա. Թամանեան, բժիշկներ, իրաւաբաններ ու գիտնականներ: Բայց միայն քաղաքը չէր, որ գիտակից սերունդ էր պատրաստել. քաղաքը շրջապատող հայ գիւղերն եւս սկսել էին տալ ազգային ու հանրային գործիչներ, ինչպէս՝ Գ. Կսյ. Զեօրէճեան, Յուս. Կսյ. Զոհրապեան, Ս. Վրացեան, Համ. Տէրտէրեան, նկարիչ Մարտիրոս Սարեան, Ս. Սրապիոնեան (Լուկաշին), Զուբար եւ ուրիշներ:

Մեր ասածները ամփոփենք մի քանի թւական տւեալներով Նոր-Նախիջևանի հայ գաղութի տնտեսական, բարոյական ու մտաւոր կեանքի մասին: Հարաւային Ռուսաստանի խորհրդայնացման նախօրեակին Նոր-Նախիջևանի բարեգործական հաստատութիւնները («Մարդասիրական», «Հայուհեաց», «Եկեղեցական» եւ ուրիշ) մեծ գումարներ էին կուտակել, որոնց տոկոսով կրթութիւն էին ստանում հարիւրից աւելի ուսանողներ Ռուսաստանի եւ արտասահմանի համալսարաններում: Նոյն գումարների տոկոսներով պահւում

էին գաղութի մի քանի ուսումնարանները: Տեղացի հարուստ հայերից շատերը, իսկ յաճախ եւ այն հայերը, որոնք տարիներ առաջ հաստատուել էին Ռուսաստանի հեռաւոր վայրերը, կտակում էին իրենց ինչքը Նոր-Նախիջեւանի Բարեգործական Ընկերութեան կամ «Եկեղեցական Հոգարարձութեան»: Այս վերջինիս պատկանում էր Ռոստովում կառուցւած «Հայ Եկեղեցական Հոգարարձութեան Տուն» ունենով հինգյարկանի հոյակապ շէնքը, որից ստացւած եկամուտը յատկացւում էր կրթական գործին: Բարեգործական Ընկերութիւնը, բացի իր անմիջական պարտականութիւններից, ամէն տարի գումարներ էր յատկացնում նաեւ հրատարակչական գործին: Հրատարակեց՝ Ռ. Պատկանեանի Գ. հատորը, Մ. Նալբանդեանցի երկու հատորը, գիտական-թողովրդական, բժշկական եւ առողջապահական գրքոյկներ, օժանդակում էր ուրիշ հրատարակչական ձեռնարկութիւնների: Ծրագրւած էր «Համաղգային Ֆոնդ Հայ Գրողների Օգնութեան», որ չիրագործւեց մեծ պատերազմի ու հետագայ արհաւիրքների պատճառով:

Նոր-Նախիջեւանի հայութեան տնտեսական կեանքի վերաբերմամբ վիճակագրական տւեալները շատ թերի են, բայց եւ այնպէս կարելի է տալ հետեւեալ թւերը. 1) վաճառականութեան եւ արտահանութեան շրջանառութիւն 7 միլիոն ոսկի ըուբլի. 2) Անասնապահութեան եւ երկրագործական, քաղաքը եւ հինգ հայ գիւղերն ու ագարակները՝ 5 միլիոն ոսկի ըուբլի. 3) Գործարանային արդիւնագործութիւն՝ 3 միլիոն ոսկի ըուբլի ու հայերից պատկանած հետեւեալ գործարանները՝ 6 իւղի գործարան, 15 աղիւսի, 2 կաշիի, 2 բամպակի, 2 փայտի, 3 ալիւրի ու հացեղէնի, 1 քիմիական գործարան, 3 գինեգործարան, 2 պանիրի ու կարագի, 1 բուրդի գործարան եւ այլն, որոնց տարեկան շրջանառութիւնը հասնում էր մօտ տաս միլիոն ոսկի ըուբլու, ու ամբողջը միասին 25 միլիոն ոսկի ըուբլի կամ մօտաւորապէս երկու եւ կէս միլիոն անգլիական ոսկիի տնտեսական կեանքի տարեկան շրջանառութիւն:

Իսկ ցոյց տալու համար, թէ ի՞նչ չափով Նոր-Նախիջեւանի գաղութը ընթանում էր հայ մշակոյթի զարգացման ճանապարհով՝ բաւական է այստեղ բերել ցանկը այն զուտ հայկական վարժարաններ, որտեղ կրթութիւն էր ստանում երկու սեռի հայ աշակերտութիւնը (նախնական եւ միջնակարգ):

1. Թեմական դպրոց (Գամեայ),
2. Ութդասեան իգական գիմնադիոն (Գոգոյեան),
3. Սահակ - Մեսրոպեան քաղաքային դպրոց,

4. Մանդուխտեան աղջկանց դպրոց ,
5. Հռիփսիմեան աղջկանց դպրոց ,
6. Համբարձման ծխական դպրոց ,
7. Ս. Թորոսի ծխական դպրոց : Այս եօթ դպրոցները ունէին իրենց սեփական քարէ շէնքերը :
8. Մանկապարտէզ — մասնաւոր ,
9. Մանկապարտէզ — քաղաքային ,
10. Արհեստաւորաց դպրոց :

Այս զուտ հայկական դպրոցներէից զատ կային՝ իզական Գիմնազիոն , Բարիեանի մասնաւոր գիմնազիոնը , քաղաքային դպրոց , երաժշտական դպրոց , Գեղարեւոյից վարժարան եւ այլն : Հայ աշակերտներ կային եւ Ռոստովի պետական եւ մասնաւոր դպրոցներում , ինչպէս Տիկ . Թ . Բերբերեանի գիմնազիոնը , Տիկ . Բ . Տէրտէրեանի դպրոցը եւ այլն :

Դպրոցներէից զատ կային մի շարք մշակութային կազմակերպութիւններ ու հաստատութիւններ .—

1. Թատերական Արեւստ Սիրողների Ընկերութիւն ,
2. Բնական Գիտութիւնների Ջատագով Ընկերութիւն ,
3. Հայ Երաժշտութիւնը Սիրողների Ընկերութիւն ,
4. Քաղաքային Թատրոն եւ այլն :

Այլ եւ քաղաքային մատենադարան , որտեղ հաւաքւած կային մօտ երեսուն հազար հայերէն ու ռուսերէն գրքեր : Նոր հիմնւած «Միք . Նալբանդեանցի Թանգարան» (տեղափոխւած 1922ին Երեւան) :

Հայ աշակերտութեան թիւը անցնում էր 2000-ից , առանց հաշւելու մայրաքաղաքների համալսարանների եւ բարձրագոյն ուսումնարանների նորնախիջևանցի ուսանողութիւնը :

Այսքանը միայն քաղաքում : Գիւղերից՝ Մեծ Սալայում կար արական վեցդասեան եւ իզական չորսդասեան դպրոց , այլև իզական պրոգիմնազիա ու տղայոց արհեստաւորաց վարժարան : Կար երկրագործական համագործակցական ընկերութիւն , դրամատուն , սպառող կօօպերատիւ եւ այլն : Չալթըրում՝ երկու դպրոց , Թովթիում՝ երկու դպրոց , Փոքր-Սալայում , Նիսվիթայում , Սուրբ-Սալայ եւ Սամբէք աւաններում՝ մէկական դպրոց : Կային նաեւ սպառողական եւ վարկային ընկերութիւններ : Գիւղերը բաւական մեծ թւով աշակերտներ էին տալիս Նոր-Նախիջևանի պետական դպրոցներին ,

ինչպէս նաեւ Ռոստովի եւ ուրիշ քաղաքների միջնակարգ եւ բարձրագոյն վարժարաններին :

Վրա հասաւ մեծ պատերազմի շրջանը, ապա՝ ռուսական յեղափոխութիւնը (1917), երբ ընկաւ միապետական կարգը եւ հաստատուեց «Ժամանակաւոր Կառավարութիւն»ը: Այդ օրից, մինչեւ խորհրդային իշխանութեան հաստատուելը վերացւեցին քաղաքային եւ ազգային բոլոր կաշկանդումները եւ Նոր-Նախիջևանն էլ՝ շրջակայ հայաբնակ գիւղերով ստացաւ կատարեալ ազտութիւն բոլոր ազգային-մշակութային հարցերում: Օգտւելով նոր պայմաններից՝ գաղութի բնակչութիւնը եւ սրա հետ բոլոր հայ կուսակցութիւնները մշակութային կեանքի հետ կապւած բոլոր հարցերի հոգատարութիւնն ու ղեկավարութիւնը կենտրոնացրին մի հեղինակաւոր մարմնի ձեռքում: Գաղութի բնակչութիւնը ընդհանուր, երկսեռ, դադունի քէտարիութեամբ ընտրեց «Նոր-Նախիջևանի Համայնական Խորհուրդ»՝ բաղկացած 60 անդամից, որից երեքը կին: Ուժերը այդ Խորհուրդում բաժանուում էին այսպէս. 26 դաշնակցական, 24 ազատամիտ-սահմանադրական, 7 սոցիալիստ-ժողովրդական եւ 3 անկուսակցական*): Ըստ ծրագրի «Համայնական Խորհուրդը» շուտով դարձաւ ոչ միայն տեղական հայ գաղութի, այլ եւ ամբողջ Հարաւային Ռուսաստանի գրեթէ հայ գաղթավայրերի մշակութային հարցերի կենտրոնացնողն ու արտայայտիչը, իսկ տեղական եւ կենտրոնական ռուս կառավարութեան առաջ այդ վայրերում գրեթէ հայերի նիւթական ու հոգեւոր շահերի պաշտպանը:

Նոր-Նախիջևանի Համայնական Խորհուրդը ստեղծեց իր «Համ. Վարչութիւնը» եւ ունէր իր պաշտօնական «Հայ Համայնք» շաբաթաթերթը (գրական-քաղաքական եւ հանրային): «Համայնական Խորհուրդի» բարոյական նշանակութիւնը այնքան մեծ էր, որ հանդիսաւոր բացման օրը անձամբ եկել էին շնորհաւորելու օտար հիւպատոսները եւ ռուս նահանգական իշխանութեան ներկայացուցիչը, որոնք իրենց ողջոյնի խօսքի մէջ ուրախութիւն ու գոհունակութիւն յայտնեցին, թէ «եթէ մեկուսացած հայ գաղութը, հակառակ նախկին կառավարութեան կաշկանդումներին, կարողացել է հարիւր յիսուն տարիներ ապրել ազգային կեանքով, իր ազգային դէմքը եւ մշակոյթը պահպանել ու զարգացնել, այսուհետեւ, Ռուսաստանի քաղաքական ազատ միջոյնը ստանալով, աւելի եւս պիտի կարողանայ

*) Համայնական Խորհրդի նախագահն էր սոյն յօդւածի հեղինակը՝ պ. Ռ. Բերբերեանը: ԽՄԲ.

ծաղկեցնել ու հարստացնել իր ազգային ու ցեղային բոլոր լաւ յատկութիւնները. անցեալը երաշխիք է ապագայի համար...» :

Դժբախտաբար, այս թափն ու վերելքը երկար չտևեց : Խորհրդային իշխանութեան հաստատումով՝ ամէն ինչ խորտակեց : Ու այսօր Նոր-Նախիջևանի հայութիւնից եւ իր հոյակապ նիւթական եւ հողեւոր մշակոյթից մնացել է միայն այն ինչ որ կարող էր մնալ ուկրաինոսի կատաղի փոթորկից յետոյ : Հայ ազգային, հանրային ու քաղաքական բոլոր կազմակերպութիւնները լուծւեցին : Աչքի ընկնող հանրային գործիչները ձերբակալւեցին, կամ զնդակահարւեցին : Հայ դպրոցները փակւեցին, իսկ ինչ որ մնաց՝ յատկացւեց բոլշեւիկեան քարոզչութեան : «Հայ Համայնական Խորհուրդ» լուծւեց, իբրեւ «ազգային-բուրժուական վնասակար հաստատութիւն» : Բարեգործական հաստատութիւնների դրամներն ու գոյքերը գրաււեցին : Գրաւեց քաղաքի հողն ու դրամադուլսը : Ազգային-եկեղեցական հաստատութիւնները փակւեցին : Հայ հանրային եւ ազգային, ինչպէս եւ մասնաւոր հարստութիւնները «պետականացւեցին» : Մի խօսքով՝ քաղաքի հայ բնակչութիւնը, թէ իբրեւ համայնք եւ թէ որպէս մարդ, դարձաւ իրաւագուրդ, սեփականագուրդ, ընկաւ յետին թշուառութեան մէջ, փռլիացաւ ու փչացաւ :

Նոյն դառն ճակատագրին մատնւեց եւ գիւղերի ազգաբնակչութիւնը, որի խոշոր մասը, իր հարստութեան հետեւանքով, յայտարարւեց օրէնքից դուրս, իբրեւ կուլակ : Սրանց անձնական, ինչպէս եւ հասարակական հարուստ հողերն ու արօտավայրերը, ոչխարի հարուստ հօտերը, եղջիւրաւոր անասունները, ձիերը, երկրագործական մեքենաներն ու գործիքները գրաււեցին, սովխօղի ու կոլխօղի վերածւեցին ու փչացան : Շատ գիւղացիներ, իբրեւ կուլակ, քչւեցին Սիբիր, կամ Հիւսիսային նահանգները : Գիւղացիութիւնը խորտակեց տնտեսապէս ու մշակոյթով :

Ու այսօր, 13 տարիներից յետոյ, երբեմնի հոյակապ ու հուշակաւոր «Նոր-Նախիջևան» անունն իսկ վերացած է եւ քաղաքը միացած է Ռոստովին՝ ստանալով Պրոլետարական Ռայոն անունը : Նախկին ազգային սերնդի մեծ մասը մեռած է կամ տարագրւած օտար վայրեր : Նոր սերունդը ամբողջովին ուժացած ու ալյասերւած է : Եւ եթէ հայութիւնը դեռ պահւել է, այն էլ, մեծ մասամբ, քաղաքի հասակաւորների ու ծերերի շրջանում կամ գիւղերում : Նոր սերունդի համար հայ խօսքը, հայ երգը, հայ ազգային աւանդութիւններն ու դէմքերը օտար են եւ կորած :

Ի՞նչ մնաց՝ երէկւայ չէն ու փարթամ հայ գաղութից : Նոր-Նախիջևանից վեց-եօթ քիլոմէթր հեռու, բարձր բլուրի վրա կան-

զուն է դեռ նակիսին Սբ. Խաչ վանքը: Ամայի է, բայց նրա բաղում
կան շիրիմներ, որ այնքա՞ն մօտ են հայութեան սրտին: Երկու
յուշարձաններ նայում են դէպի հարաւ՝ դէպի հայրենի քաղաքը:
Մէկ յուշարձանի վրա փորագրւած են «Ազատն Աստուած այն օրից»-ի
խօսքերը: «Մեր Հայրենիք»-ի հեղինակն է թողւած այդ շիրիմի
տակ: Նրա կողքին հանգչում է Հայոց Ազգային Բանաստեղծը՝ Ռա-
փայէլ Պատկանեանը: Գեղեցիկ պղնձէ ու մարմարեայ արձանի
վրայից նայում են երկու խորաթափանց, բայց վշտալի աչքեր ու
ասես անձայն կրկնում են արձանի վրա փորագրւած տողերը՝

Ի՞նչս մընաց այն օրից,
Ո՞ր ջըրաւօտ գեղեքս,
Ո՞րը իմ շէն քաղաքից,
Ո՞ր բերկրալի տեղերս...

.

Շատերն ինձ են ատելի,
Շատերին՝ ես օտար եմ...

Ու այսպէս, հարիւր յիսուն տարւայ չքից կեանքից յետոյ, մեր
աչքի առաջ մեռնում է Նոր-Նախիջևեանի երբեմնի շէն, հոյակապ,
իր մշակոյթով հարուստ հայ դաղութը...

Փարիզ

